

Ο Θόδωρος Αγγελόπουλος και η υπέρβαση των ορίων

του Χρήστου Αθ. Τερέζη

Αυτή η ανά χείρας μικρή μελέτη αντανακλά μιαν απόπειρα άντλησης σημασιών και μηνυμάτων απ' το χώρο της λεγόμενης «εβδόμης τέχνης». Πιο συγκεκριμένα, επιχειρεί να εντοπίσει ιδέες, προτάσεις και προβληματισμούς στις παραγωγές του νεοέλληνα σκηνοθέτη Θόδωρου Αγγελόπουλου· δηλαδή, ν' αντιμετωπίσει θεωρητικά κάποιες καλλιτεχνικές δημιουργίες που από τη φύση τους δεν είναι άνετα επιδεκτικές συστηματικών εννοιολογικών προσεγγίσεων. Η απόπειρα, ωστόσο, αναλαμβάνεται, διότι εξαρχής θεωρούμε ως δεδομένο ότι στις εν λόγω παραγωγές δε συναντάμε μονοσήμαντα κάποια ειδικού τύπου καλλιτεχνική δημιουργία, αλλά κείμενα που επιχειρούν τομές – και μάλιστα, επώδυνες. Παρά ταύτα, διατηρείται εν επιγνώσει ότι η προσπάθεια ένταξής τους σε κάποια ορισμένη θεωρητική προοπτική αποτελεί ένα τόλμημα όχι χωρίς επιπτώσεις για την ίδια τη φυσιογνωμία τους ως έργων τέχνης. Ο κίνδυνος μιας παρερμηνείας είναι ορατός, ενώ επίσης δεν πρέπει να παραθεωρηθεί ότι είναι δυνατόν να επισημανθούν στοιχεία που στην πραγματικότητα δεν αποτελούσαν περιεχόμενο της σκέψης και της πρόθεσης του δημιουργού. Μέσα σε μια τέτοια ατμόσφαιρα θεωρητικού μεταωρισμού, θ' αναλάβουμε την ευθύνη να προσεγγίσουμε ένα θέμα από την πολύπτυχη σε νοήματα δημιουργία του Θόδωρου Αγγελόπουλου. Πρόκειται για το ζήτημα που αναφέρεται στα «όρια» και στη δυνατότητα υπέρβασής τους, έχοντας υπόψη μας ότι ερμηνευτικά βρισκόμαστε «καθ' οδόν» προς την απόπειρα μιας ανατομίας που, ίσως, δεν έχει πέρας.

Όταν αναφερόμαστε στο ζήτημα της υπέρβασης των ορίων στα έργα του Αγγελόπουλου, ουσιαστικά ο λόγος μας υπονοεί την αναζήτηση τρόπων ή τη διατύπωση προτάσεων για κατάργηση των κατασκευασμένων, των θεσμοποιημένων ή των επιβαλλομένων ορίων. Πρόκειται για ένα ζήτημα πολυσύνθετης υφής και, γι' αυτό, δεν είναι δυνατόν να προσεγγιστεί με μονοσήμαντα ερμηνευτικά σχήματα και ανελαστικά αξιολογικά στερεότυπα. Ως εκ τούτου, θα μπορούσε να θεαθεί υπό το πρίσμα τεσσάρων θεωρητικών προοπτικών, που έχουν τις προϋποθέσεις να λειτουργήσουν αυτόνομα υπό τους αυστηρά οικείους όρους τους, αλλά και να ενταχθούν με αμοιβαίες διαπλοκές σε συναρθρωμένα, συνεκτικά και, συγχρόνως, ευέλικτα σύνολα. Σημειωτέον, ότι και η πολυειδής αυτή θέαση δεν έχει το χαρακτήρα τής επιμέρους ή της ολικής στερεότυπης ένταξης ή του άκαμπτου προσδιορισμού, αλλά της απόπειρας του φωτισμού ενός φαινομένου που εξακτινώνεται με εκρηκτικές προβολές στη διάρκεια της χρονικής εξέλιξης και σε όχι αυστηρά ορισμένους χώρους, προσλαμβάνοντας, έτσι, επικίνδυνες διαχρονικές και οικουμενικές διαστάσεις. Συγκεκριμένα, η εν λόγω απόπειρα υπέρβασης είναι δυνατόν, κατά την εκτίμησή μας, να προσεγγιστεί υπό τις κατωτέρω οπτικές:

A. Ως πρόταση μιας στάσης πολιτικής – με την ευρεία σημασία του όρου· ως έκφραση δηλαδή μιας –αναθεωρητικού χαρακτήρα– κριτικής απέναντι όχι μόνον στα τρέχοντα πολιτικά θέματα, αλλά και σε όσες επιλογές έχουν διαμορφώσει την πορεία του 20ού αιώνα. Εδώ γίνεται αναφορά σε μια επιμελημένη και ορθολογική ανατομία της δομής επί της οποίας έχει στηρίξει κατά την εποχή μας την πολύμορφη εκτύλιξη της η θεσμοθετημένη νομική και πολιτειακή έκφραση του κοινωνικού σώματος ή οι παράγοντες εκείνοι ελέγχου που έντεχνα το κατευθύνουν προς τις δικές τους επιλογές και σκοποθεσίες. Πρόκειται για μια –μετασηματιστικών κατευθύνσεων– αξιολογία απέναντι σ' εκείνους τους τρόπους οργάνωσης της ζωής που επιχειρούν να εντάξουν τις καθ' ημέραν διαδικασίες σε μονοδιάστατα πλαίσια και, κατ' επέκταση, καταργούν την προοπτική και τη δυνατότητα απελευθέρωσης των γνήσιων και αυθεντικών εσωτερικών δυνάμεων των πολιτών.¹

B. Ως αίτημα μιας ιστορικής ανάγκης. Πρόκειται δηλαδή για μιαν ανάγκη που προκύπτει από τη συνειδητοποίηση των αντιφάσεων στις οποίες έχει οδηγηθεί το ιστορικό γίνεσθαι εξαιτίας των εκτροπών εκείνων που παραβιάζουν τα μείζονα ανθρωπολογικά ηθικά αρχέτυπα, ή εξαιτίας της άρνησης και της αδιαφορίας να πραγματωθούν εκείνες οι αξίες που νοηματοδοτούν το εκάστοτε ιστορικό υποκείμενο σε ατομική και συλλογική κλίμακα. Εδώ, ο λόγος στρέφεται στο να επισημανθεί –στο βάθος τόσο της προσωπικής και της κοινωνικής συνείδησης όσο και των ίδιων των γεγονότων– ο ιστορικός σκοπός στην αυθεντική καθεαυτότητά του και στο ν' ανιχνευτούν οι παράγοντες που εμποδίζουν την πραγμάτωσή του. Υπό ένα τέτοιο αναδρομικό –όσο και επίκαιρο– οπτικό σχήμα αναπτύσσεται μια οιονεί φιλοσοφία της Ιστορίας, κατά την έννοια ότι τα γεγονότα δεν ερμηνεύονται ως απλά συμβάντα, αλλά ως εκφράσεις συγκεκριμένων επιλογών και κατευθύνσεων, κι ότι μεταξύ τους συνάπτονται μ' έναν αναπτυξιακής υφής –ανεξάρτητα από τη θετική ή την αρνητική ποιότητά τους– λειτουργικό και οργανικό σύνδεσμο.²

Γ. Ως αναζήτηση που απορρέει απ' την επώδυνη και δραματική πορεία ενός υπαρξιακού και προσωπικού αγωνίσματος. Κατά την πορεία αυτή καταβάλλεται η προσπάθεια να επισημανθεί και ν' αναδυθεί το νόημα εκείνων των αξιών της ζωής που δίνουν διά της επαναληπτικής εμπίωσής τους και διά της πολυεπίπεδης εφαρμογής τους τη δυνατότητα στο άτομο να συλλάβει την πεμπτούσια τού «είναι» του και την εντελέχεια των κοινωνικών καθηκόντων του. Μ' άλλα λόγια, εδώ επιχειρείται η μέσω αυστηρά προσωπικών και όχι ετεροκατευθυνόμενων όρων αναγωγή στα πυρηνικά υποστρώματα της ύπαρξης, προκειμένου να εντοπιστούν οι προϋποθέσεις διά των οποίων καταφάσκει η καθεαυτό ζωή ως κοινωνία, σχέση και αναφορικότητα. Ειδικά το τελευταίο ιδίωμα είναι εκφραστικό του υπερβατικού και εκστατικού προσανατολισμού της ύπαρξης, καθώς και του νοήματος εκείνου που συγκροτείται βαθμιαία μέσα από την εσωτερική διαλεκτική του ίδιου του υποκειμένου με τον εαυτό του, τη στιγμή ακριβώς που ακροβατεί ανάμεσα σε διαμετρικά αντίθετες επιλογές.³

Δ. Ως μια ποιητική ανάταση· δηλαδή, ως η αναγωγή του δημιουργού ή του καλλιτεχνικού υποκειμένου προς εκφράσεις ή προσεγγίσεις ζωής που αρνούνται την πεζότητα των ενεργειών και το συμβατικό των σχέσεων. Πρόκειται για τις αισθητικές εκείνες διαθέσεις και προβολές που πραγματώνουν τις κατηγορίες του ωραίου και του υψηλού, οι οποίες όχι μόνον μεταμορφώνουν τις εκάστοτε νοηματοδοτήσεις και αξιολογήσεις των ισχυόντων και των τεκταινομένων, αλλά και τις μεταφέρουν στο επίπεδο του μη σκοπίμου και του μη ωφελμιστικού, μακράν (προφανώς) του χυδαίου ευδαιμονιστικού φρονήματος. Διά της αισθητικής προσέγγισης δεν αναλαμβάνεται η ιδεολογική συγκρότηση ενός φαντασιακού οικοδομήματος κοινωνικής και προσωπικής ζωής, ούτε η απόπειρα μεταφοράς του στο χώρο του πραγματικού. Αντίθετα, επιχειρείται η με αυθεντικά γνήσιους όρους ανατροπή εκείνων των πολιτικών συνθηκών και εκείνων των διαθέσεων τρόπου ύπαρξης που αποτελούν ήδη μια δεδομένη κατάσταση, αντιδραστική απέναντι σε ποιητικούς ή μυστικούς μετασχηματισμούς. Υπό μια τέτοια οπτική, υπερισχύουν το αγνό, το αυθεντικό και το μη σκόπιμο, και γίνεται η εισήγηση μιας ερμηνείας που μετασχηματίζει τον τρέχοντα κώδικα πρόσληψης του υπαρκτού σε άρνηση της νοοτροπίας της αποτελεσματικότητας και σε κατάφαση της αρχέγονης και εντελεχειακής ενότητας της ζωής.⁴

Θα μπορούσε κάποιος, ουσιαστικά υποψιασμένος με τη θεματική του Αγγελόπουλου, να υποστηρίξει νόμιμα ότι η ανωτέρω πολυσχιδής και πολυσήμαντη απόπειρα ερμηνείας αντανάκλα μια αναμέτρηση με το υπαρκτό ως ολότητα και όχι κατά τις επιμέρους πτυχές του. Πρόκειται, ωστόσο, για μια αναμέτρηση που τελείται στη διαδικασία της με τραγικούς τόνους. Και τούτο, διότι δεν αρθρώνεται απλώς υπό τη μορφή μιας συμβατικής κινηματογραφικής αναπαραγωγής ή μιας επιφανειακής φωτογράφισης της πραγματικότητας. Αν συνέβαινε το αντίθετο, αυτό θα σήμαινε ότι ο νεοέλληνας δημιουργός θα παρέμενε στο επίπεδο του απλοϊκού εμπειρισμού, χωρίς περαιτέρω προεκτάσεις, αναγωγές και ερμηνείες. Κάτι τέτοιο, όμως, απουσιάζει εντελώς από τις σκοποθεσίες του. Πριν απ' όλα, η προσέγγισή του προκύπτει μέσα από μια βαθιά αίσθηση και εμπίωση των αδιεξόδων στα οποία οδηγήθηκε η ανθρώπινη πορεία μέσα απ' τους ιστορικούς μετασχηματισμούς της και μέσα απ' τον αποκλεισμό ή τον εγκλεισμό των πόρων εκείνων που ήσαν οι αναγκαίοι για την αυτορρύθμισή της. Και ως αδιέξοδα ορίζονται εδώ οι αδυναμίες όχι μόνο μετάβασης σε πιο προηγμένα (από ποιοτικής άποψης) σχήματα ζωής, αλλά και σύλληψης, υπό τη μορφή της αυτοσυνειδησίας και της αυτοκριτικής, του ιδιαίτερου νοήματος των όσων παρήλθαν, τα οποία, ωστόσο, αποτέλεσαν την υποδομή και το εφάλτηριο για όσα υπάρχουν. Τα αδιέξοδα αυτά είναι εμφανή σε πολλά επίπεδα. Κυρίως, όμως, εντοπίζονται στη δραματική εκτύλιξη των γεγονότων, τόσο κατά τις υπόγειες διαμορφώσεις των συμμαχιών και των αντιπαλοτήτων όσο και κατά τη σκόπιμη ή αυθόρμητη οικοδόμηση ενός ειδικού τύπου καταστάσεων και νοοτροπιών κατά τον 20ό αιώνα. Σημειωτέον, ότι όλα τα ανωτέρω αρνητικά μορφώματα περιλαμβάνονται αναμιγβόλως συλλήβδην στη διαδρομή του συνόλου της ανθρωπότητας, αλλά πιο ειδικά (και μάλιστα, ορισμένως, με ιδιαίτερη ένταση) αναφαίνονται στην περιοχή που χαρακτηρίζεται με τον όρο «ευρωπαϊκός» ή, πιο γενικά, «δυτικός» πολιτισμός. Πρόκειται δηλαδή για την περιοχή που αποτέλεσε το θέατρο εντός του οποίου διαδραματίστηκαν τα κορυφαία γεγονότα, ανεξάρτητα από τους επιμέρους τρόπους με τους οποίους αποτιμήθηκαν, υπό την ώθηση των συγκεκριμένων εκείνων επιλογών που θεμελίωσαν και σφράγισαν τα κυρίαρχα στερεότυπα της εποχής μας. Πιο ειδικά, στο πλαίσιο αυτού του πολιτισμού αναπτύσσονται τάσεις, συγκροτούνται ερμηνευτικοί κώδικες και διαμορφώνονται νοοτροπίες που ορίζουν ή επιδιώκουν την ανάπτυξη και την επικύρωση των κάθετων διατομών στα επίπεδα των πολιτικών και κοινωνικών καταστάσεων, των οικονομικών-παραγωγικών σχέσεων και των εθνικών-πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων. Το τελευταίο, μάλιστα, στοιχείο δεν παρέμενε στα όρια της απόπειρας τονισμού κάποιας συγκριτικής υπεροχής, αλλά μετασχηματιζόταν υπό τους όρους μιας διεκδικητικής νοοτροπίας, και σε αρκετές περιπτώσεις προσλάμβανε τα χαρακτηριστικά της κρατικής αυτοεπικύρωσης και της διακρατικής αντιπαλοότητας. Η περιρρέουσα αυτή ατμόσφαιρα, που διήλθε διαμέσου των παγκοσμίων, των κατά τόπους διεθνών και των εμφυλίων συρράξεων, κορυφώνεται με τα επικυρωμένα διά της επανάληψής τους στερεότυπα της ιδιώτευσης και του χυδαίου ατομικού ευδαιμονισμού που αποτελούν την κυρίαρχη ιδεολογία στα πρόθυρα της αυγής του 21ου αιώνα. Αναφερόμαστε σε μια ιδεολογία που έχει προκύψει μέσα από αυστηρά ιδιότυπες και αδιαπραγμάτευτες για τη «λογική» τους ιεραρχήσεις, κι έχει θέσει στο κέντρο των προτεραιοτήτων το οικονομικό

κριτήριο ερμηνείας και αξιολόγησης των πραγμάτων, και τη μετατροπή τής συνείδησης σ' ένα σύνολο από παρεμβατικές τεχνολογήσεις, προκειμένου να αυξάνεται ο ποσοτικός εμβαπτισμός τού «είναι» και η μετεξέλιξή του σε «έχειν».⁵

Το ζήτημα που αναφέρεται στην αναζήτηση των πόρων για την υπέρβαση των ορίων, αποτελεί την κεντρική θεματική σταθερά τουλάχιστον δύο από τις τελευταίες ταινίες του Θόδωρου Αγγελόπουλου: *Το μετέωρο βήμα του πελαργού* και *Το βλέμμα του Οδυσσέα*. Επιχειρώντας μια θεωρητική γενίκευση υπό τους όρους που θέτει η αυστηρή αφαιρετική διαδικασία (κάτι που, αναμφιβόλως, δεν είναι χωρίς επιπτώσεις για τη συνολική αποτίμηση των έργων), θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι τρία είναι τα κύρια ερωτήματα που εδώ τίθενται και διαπλέκονται αμοιβαία υπό ποικίλες οπτικές:

Α. Τι είναι όριο; Πρόκειται για το παραδοσιακό επιστημονικό ερώτημα περί του εννοιολογικού προσδιορισμού, της αναλυτικής περιγραφής και της σημασιολογικής ανίχνευσης το οποίο τίθεται στις απαρχές κάθε πραγμάτευσης και αναφέρεται στην περιγραφή της ουσίας και των πρωτογενών ιδιοτήτων ενός όντος, καθώς και στον εντοπισμό της ταυτότητας μιας κατηγορίας ως προς αυτό που δηλώνει, και της ετερότητας ως προς αυτό που δεν δηλώνει, ανεξάρτητα από τη σχέση που έχει μαζί του. Όμως, τα ανωτέρω –ούτως ειπείν, ερευνητικά– ερωτήματα πρέπει να θεαθούν και να απαντηθούν υπό την προϋπόθεση ότι, επειδή αναφερόμαστε σ' ένα έργο τέχνης με έντονο το δραματικό στοιχείο και τη δυναμική των εξελίξεων, το ορίζει δεν μπορεί να είναι στατικό. Αντίθετα, μετασχηματίζεται σύμφωνα με τα εκάστοτε νέα υπαρξιακά, πραξιακά και κοινωνικά δεδομένα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι χάνεται η πυρηνική σημασία τής υπό εξέταση έννοιας. Και στις δύο ταινίες, η υπόθεση βρίσκεται σε μια προϊούσα ανάπτυξη, και διαρκώς αναφύονται, με οργανική πάντοτε διαπλοκή, νέες καταστάσεις· και τούτο, παρά το γεγονός ότι ο ρυθμός τους παρουσιάζεται κατά την εκτόλιξή τους αρκετά αργός – στοιχείο, όμως, που ουσιαστικά δηλώνει την εμβίωση και την ενσυναίσθηση των όσων τελούνται, και όχι μια στατική αντίληψη για το περιεχόμενό τους. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, μάλιστα, είναι ότι κάθε νέα κατάσταση δεν έχει το ιδίωμα του συμβάντος, του περιπτωσιακού ή του τυχαίου, αλλά εμπεριέχεται στον ψυχισμό των βασικών ηρώων και έρχεται στην επιφάνεια διά της ειδικής σχέσης που αναπτύσσουν ως δρώντα υποκείμενα με την εξωτερική πραγματικότητα. Τούτο σημαίνει ότι αποκαλύπτεται μόνον όταν διαμορφωθούν οι κατάλληλες συνθήκες, κι έτσι αναπτύσσεται η έννοια της καιρικότητας· δηλαδή η ειδική και αναγκαία σύμπτωση των προσυδιαζουσών για κάθε περίπτωση συνθηκών, ώστε να καταστεί λογικώς αναπόφευκτη η εμφάνισή της. Έτσι, ο εννοιολογικός προσδιορισμός των ορίων βρίσκεται υπό συνεχή μετασχηματισμό, όχι ως προς τη βαθύτερη ουσία τους, αλλά ως προς τους τρόπους-τροπές διά των οποίων εμφανίζονται μέσα από τη βαθμιαία ανάδυση της υπόθεσης.⁶

Β. Υπό την παρέμβαση ποιων συγκεκριμένων ωθήσεων ή παραγόντων κατασκευάστηκαν, θεσμοθετήθηκαν και νομιμοποιήθηκαν τα όρια ως υπαρξιακές, κοινωνικές και πολιτειακές-κρατικές σταθερές, ως πάγια δηλαδή στερεότυπα, προσδιοριστικά των επιμέρους δραστηριοτήτων; Εδώ γίνεται αναφορά στην εκ βαθέων ανατομία και στην κατά πλάτος ανάλυση ενός φαινομένου, στα γενεσιουργά αίτια που το κατέστησαν υπαρκτό και κυρίαρχο (αναζήτηση του ποιητικού αιτίου), και στις σκοποθεσίες –και εν πολλοίς σκοπιμότητες– που υπηρετούνται μέσω της εμφάνισής του (εντοπισμός του τελικού αιτίου). Σημειωτέον, ωστόσο, ότι και τα δύο αίτια διαπλέκονται αμοιβαία, αφού οι λόγοι διαμόρφωσης μιας κατάστασης εμπεριέχουν σε ικανό βαθμό και τους επιδιωκτέους δι' αυτής σκοπούς ή στόχους. Με την απόπειρα της ανωτέρω ανίχνευσης υπερβαίνεται το επίπεδο της πρωτογενούς διαπίστωσης και περιγραφής του φαινομένου των οριοθετήσεων, και αναζητάται το υπόστρωμα που το παρήγαγε και το τροφοδοτεί. Πρόκειται για ένα ερώτημα κριτικής (υπό το γνωσιοθεωρητικό πρίσμα) και ελέγχου και ευθύνης (υπό το ηθικό πρίσμα), αφού επιχειρείται μια διαλεκτική αναμέτρηση με αυτό που υποκρύπτεται, και μια καίρια ερμηνεία των υποδηλώσεών του, με στόχο να αποτραπούν οι προεκτάσεις του.⁷

Γ. Ποιοι είναι οι παράγοντες εκείνοι που θα διέθεταν, λόγω του τρόπου με τον οποίο είναι δομημένοι, και λόγω της ατομικής υφής τους με την οποία διακινούνται, τα λογικά και ηθικά εφόδια, προκειμένου να συμβάλουν στην υπέρβαση ή στην κατάργηση των ορίων, ή να διδάξουν κάτι τέτοιο; Με το ερώτημα αυτό ανιχνεύεται η περίπτωση του κατά πόσον μέσα στο κοινωνικό σώμα υπάρχουν εκείνες οι –κατ' ουσίαν και κατά λειτουργίαν απελευθερωτικές– δυνάμεις, που θα λειτουργήσουν ως αντίμαχες στα διαμορφωμένα πλαίσια ζωής και δράσης. Μ' άλλα λόγια, υπάρχουν εκείνα τα πρόσωπα –ως αυθεντικές εκφράσεις της αναφορικότητας– ή τα συλλογικά σχήματα που εμβιώνουν τα ανθρωπολογικά και τα κοινωνικά αρχέτυπα –ή, έστω, τις αξιακές προτάσεις– με τέτοιο τρόπο ώστε να ανακαλέσουν το κάθε άτομο ιδιαιτέρως και τις θεσμικές συλλογικές εκδηλώσεις σε μια αυτοσυνειδησία και, κατ' επέκταση, σε μια αυτορρύθμιση; Υπό ένα διαλεκτικό φιλοσοφικό σχήμα, αυτό θα σήμαινε να αναζητηθούν οι δυνατότητες εκείνες που θα λειτουργήσουν αρνητικά απέναντι στην ήδη καθιερωμένη άρνηση των θετικών καταστάσεων, ως μια επιστροφή προς εκείνο που έχει απολεσθεί στην πρακτική εφαρμογή του, αλλά διατηρείται ως προς τα πυρηνικά υποστρώματά του.⁸

Τηρουμένων των αναλογιών ανάμεσα στα προαναφερθέντα δύο έργα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι, κατά τον Αγγελόπουλο, τα όρια συνάπτονται άμεσα με δύο –αμοιβαία διαπλεκόμενους– παράγοντες, από τους οποίους αντλούν και την ειδική νοηματόδοσή τους, καθώς και τον κριτικό επαναπροσδιορισμό τους. Και ο λόγος γίνεται για τα

σύνορα –ως προεκτάσεις του παρελθόντος– και για τους πρόσφυγες – ως διαμορφώσεις του παρόντος. Παρά ταύτα, εδώ δεν γίνεται μια μονοσήμαντη αναφορά στη χωροταξική, τη γεωπολιτική ή την κοινωνικοοικονομική διάσταση αυτών των παραγόντων, ούτε αποκλειστικά σε μια τρέχουσα ή συγκυριακή κατάσταση που θα απέρρευε από τις συνέπειες μιας σύρραξης, που θα αναφύοταν δηλαδή ως ένα αναγκαστικό φαινόμενο· και τούτο, διότι, αν ίσχυε το αντίθετο, θα παραμέναμε χωρίς προοπτικές προεκτάσεων σε μια εξωτερική και επιφανειακή προσέγγιση του ζητήματος. Αναμφιβόλως, και για λόγους ιστορικής ή ρεαλιστικής θεμελίωσης, μια τέτοια προσέγγιση είναι αναπόφευκτη και αναγκαία ερμηνευτικά για κάθε περίπτωση, αλλά περιοριστική για μια συνολικών και συνθετικών απαιτήσεων σύλληψη. Εξ άλλου, στο επίπεδο της τέχνης απαιτείται (και τούτο, προκειμένου να αιτιολογηθεί η ιδιότυπη παρουσία της και να προσδιοριστεί η πολυσήμαντη λειτουργία της) μια ερμηνευτική ανάλυση που θα διαφοροποιείται από τις στερεότυπες εμπειριστικές και σαφώς ετεροπροσδιορισμένες –ή, έστω, αυτοματοποιημένες– της καθημερινής ζωής.

Προσεγγίζουμε, λοιπόν, τους ανωτέρω παράγοντες και υπό το υπαρξιακό περιεχόμενό τους, ως προς τον τρόπο δηλαδή που οι άνθρωποι –όχι ως τυχαία, αλλά ως συνειδητά υποκειμένα– ιεραρχούν και αξιολογούν τα δεδομένα της πραγματικότητας και δι' αυτών των θεωρητικών κινήσεών τους διαμορφώνουν τις αυστηρά προσωπικές επιλογές τους και τις υπό το πρίσμα των διαφόρων σκοποθεσιών προοπτικές τους. Πρόκειται για τα όρια που θέτουν τόσο οι θετικές όσο και οι αρνητικές καταστάσεις της ζωής. Αναφερόμαστε στη θρησκεία, στον έρωτα, στις προσωπικές συνάψεις και αποστάσεις, στην ατομική ευδαιμονία, στην υποκειμενική κατοχύρωση και στην εγωιστική αυτόρκεια. Μάλιστα, το ιδιότυπο –και εν πολλοίς αντιφατικό– είναι ότι όρια θέτουν και οι εκλεκτές στιγμές του ατομικού και του συλλογικού βίου, όπως, π.χ., ο έρωτας και η θρησκεία. Κι αυτές, λοιπόν, οι εσωτερικές στάσεις, υπό την ουδέτερη λειτουργία τους ή την αρνητική εκδήλωσή τους, αποτελούν τους κινητήριους άξονες της καθημερινότητας και τους παράγοντες που μπορούν να διαμορφώσουν μια ζοφερή περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Κι είναι τόσο οξείες, με αποτέλεσμα ν' ακονίζουν την ατομική συμπεριφορά στο μεθόριον ανάμεσα στο «εγώ» και στο «εσύ», ανάμεσα στη στατική και άγονη περιχαράκωση σε κάποιες παγιωμένες νοοτροπίες, και στη δυναμική και διακυβευτική της ατομικότητας και της υποκειμενικής εξασφάλισης εξακτίνωση της συνείδησης· μ' άλλα λόγια, ανάμεσα στην εφησυχαστική αντίληψη περί διατήρησης των κεκτημένων και περί εξασφάλισης των διαμορφωμένων, και στην αλγούσα και εργώδη προσπάθεια ανατροπής των συμβιβαστικών και συμβατικών κοινωνικών σταθερών. Ο προβληματισμός, δηλαδή, αναφέρεται στο αν και κατά ποιο τρόπο το άτομο μπορεί να καταστεί πρόσωπο, όχι ως ένα απλό θεωρητικό, προοπτικό ή φαντασιακό σχήμα, αλλά ως η εμπράγματο φανέρωση στα άμεσα και κεντρικά αιτήματα που θέτουν η καθημερινή πρακτική και ο αυθεντικός λαϊκός παλμός. Είναι δυνατόν να υπερβασθεί ή να υποστεί διάρρηξη το κέλυφος της ατομικότητας (και, άρα, των κάθετων διατομών) υπό την ώθηση συγκεκριμένων συλλογικών αιτημάτων και επικοινωνιακών αναγκών;⁹

Και στα δύο, πάντως, έργα, η αίσθηση των υπαρχόντων πολυεπίπεδων διαχωρισμών και των ασυμφιλίωτων αντιθέσεων στο χώρο της συνείδησης και της διάθεσης είναι εμφανής. Για παράδειγμα, στο *Μετέωρο βήμα του πελαργού*, το ερμηνευτικό –και ευρύτερα υπαρξιακό– δίλημμα: «Αν κάνω ακόμη ένα βήμα, είμαι αλλού ή πεθαίνω», η διαπιστωτική –και εκφράζουσα μίαν απογοητευτική επισήμανση– παρατήρηση: «Περάσαμε τα σύνορα κι είμαστε ακόμα εδώ» και το αγωνιώδες –και, ενδεχομένως, αδιέξοδο– ερώτημα: «Πόσα σύνορα πρέπει να περάσουμε για να πάμε σπίτι μας;» αποτελούν ενδεικτικές περιπτώσεις των αμείλικτων προβλημάτων που πλήττουν καίρια όχι μόνο μια διαστοχαζόμενη συνείδηση, αλλά και μια διευρυμένη οικουμενική απόγνωση. Πρόκειται για εκφραστικούς τρόπους που αντανακλούν κάποια αδιέξοδα όχι τόσο εσωτερικά, μέσα στα οποία θα κινούνταν άπορα και αμήχανα η συνείδηση και το βίωμα του κεντρικού χαρακτήρα, όσο αυτά τα οποία αισθάνεται εξαιτίας ακριβώς της διάψευσης των προσδοκιών του από τα όσα τεκταίνονται στον εξωτερικό προς την ύπαρξή του χώρο. Θα μπορούσε, επίσης, να είναι τα ίδια τα εξωτερικά αδιέξοδα απέναντι στα οποία αδυνατεί ν' αντιδράσει, και, ως εκ τούτου, υφίσταται μοιραία τις συνέπειές τους.

Από την άλλη πλευρά, στο *Βλέμμα του Οδυσσέα* αναφέρεται ότι η πρώτη ταινία των Αδελφών Μανάκη κινηματογραφούσε, χωρίς τις προκαταλήψεις που θέτουν οι διακρίσεις και οι διαχωρισμοί, κάθε άνθρωπο και κάθε κοινωνική κατάσταση, ανεξάρτητα από τη θέση που κατείχαν, την ιδεολογία που πρέσβευαν, τη φυλή και το θρησκευμα που αντιπροσώπευαν. Ήταν μια καλλιτεχνική απόπειρα που δεν έθετε προτεραιότητες, ταξινομήσεις και ιεραρχήσεις. Επρόκειτο, δηλαδή, για μια κινηματογραφική αναπαράσταση που την ωθούσε το ζωτικό αίτημα της ολότητας και της ενότητας, από μια συνθετική διάθεση απέναντι στην ποικιλομορφία της ιστορικής ανάπτυξης. Ήταν, προφανώς, μια αυτονόητη για τη στιγμή εκείνη και για τη διάθεση των καλλιτεχνών ενέργεια, αφού τα πράγματα εθεώοντο υπό τη θετική διάστασή τους, ως ειδικές στιγμές μιας ανάπτυξης που απλωνόταν σ' έναν ευρύτατο γεωγραφικό και ιστορικό χώρο. Αυτή η προσέγγιση δε σήμαινε ότι καταλύονταν οι ιδιαιτερότητες ή τα επιμέρους πολιτιστικά μορφώματα, αλλά ότι συλλαμβάνονταν σ' ένα ολιστικό πλαίσιο, απ' το οποίο απουσίαζαν σαφέστατα οι άκριτοι δογματισμοί, τα κλειστά και άκαμπτα ιδεολογικά σχήματα, καθώς και οι εκ προοιμίου αμετακίνητες αξιολογικές ερμηνείες. Η κάθε προσωπική παρουσία ως ανεπανάληπτο γεγονός ζωής είχε θέση στην κοινωνία των λαών κατά τις αμοιβαίες διαπλοκές τους, τόσο στο σύνολο των πολιτιστικών δραστηριοτήτων όσο και στις ποικίλες εκδηλώσεις των

τοπικών, εθνικών και κοινωνικών σχηματισμών. Τίποτα δεν αποτελούσε αποβλητέο παράγοντα, κάτι που καθιέρωνε αβίαστα και αυτονόητα την αρχή ότι, υπό μια τεολογική προοπτική, τα πάντα πρέπει να συμμετέχουν στη διαμόρφωση ενός συλλογικού οράματος και στην εμπράγματη φανέρωσή του – κι όλα αυτά, χωρίς μια προηγούμενη συνεννόηση ή συμβατική ρύθμιση, αλλά μέσα από τους όρους που έθετε η ίδια η ζωή κατά τη φυσική κατάστασή της, τη μη αφ' εαυτής επιδεικτική των παθογενετικών παρεμβάσεων του ατομιστικού υπολογιστικού φρονήματος. Η πρόθεση, λοιπόν, μιας τέτοιας κινηματογραφικής προσέγγισης ήταν να δείξει υπό ποιους όρους θα αναπτυσσόταν ένα κοσμικό κοινωνικό και διεθνικό σύστημα, το οποίο θα στηριζόταν αποκλειστικά στις προοπτικές της αυτορρύθμισης και του αυτοπροσδιορισμού· κατά ποιο τρόπο, δηλαδή, θ' αποκλείονταν εκείνες οι εξωγενείς παρεμβάσεις που θα είχαν ως εφάληριο την πρόταξη και τη γενικευμένη πραγμάτωση συγκεκριμένου τύπου σκοπιμοτήτων τις οποίες θα επέβαλλαν μονοδιάστατες λειτουργίες στο κοινωνικό σώμα.¹⁰

Γι' αυτό ακριβώς το βλέμμα της ενότητας –γι' αυτή την όραση της αρχέγονης πηγής των πάντων– που εμφανίζεται να έχει απολεσθεί ήδη από τις απαρχές του 20ού αιώνα, ο πρωταγωνιστής (ή, άλλως, η συνείδηση της Ιστορίας), μέσα από μια εξουθενωτική πορεία ανά τα Βαλκάνια, φτάνει στο Σαράγεβο. Πρόκειται για μια διαλεκτική πορεία αναμέτρησης με τα ισχύοντα, η οποία διέρχεται διαμέσου συγκεκριμένων και προσεκτικά επιλεγμένων αναβαθμών που, υπό την προοπτική της οργανικής μεταβατικότητας, ορίζουν μια συνεκτική –και γι' αυτό επώδυνη ως προς τη συνειδητοποίηση της έκτασής της– ανάκτηση του δράματος στη συνολικότητά του. Οι χώρες των Βαλκανίων αποτελούν σταθμούς όχι μόνον αναζήτησης του απολεσθέντος, αλλά και ρεαλιστικής επίγνωσης της διαμορφωμένης κατάστασης, προκειμένου να γίνει το επόμενο βήμα. Ως εκ τούτου, δεν αντιμετωπίζονται απλώς ως τόποι (αν και η γεωμορφία τους τονίζεται έντονα), αλλά πρωτίστως ως τρόποι ζωής· δηλαδή, ως εκάστοτε συγκεκριμένη και ιδιαίτερη συμμετοχή στις ιστορικές διαμορφώσεις. Υπό την οπτική αυτή, δεν είναι μονοσήμαντα κάποιες στάσεις-σταθμοί, αλλά, πρωτίστως, επικυρώσεις και επιβεβαιώσεις του σκοπού που εκφράζει η πορεία προς το Σαράγεβο. Θα μπορούσαμε, μάλιστα, επιμένοντας στην ποιητικότητα του κειμένου, να τις χαρακτηρίσουμε ως «στάσιμα», υπό τον τύπο με τον οποίο εμφανίζονται στην αρχαία ελληνική τραγωδία· δηλαδή, ως εσωτερικές αναδιπλώσεις, ως διαστοχασμούς, ως φιλοσοφικές προεκτάσεις και ως κριτικές εκτιμήσεις. Η κάθε βαλκανική πρωτεύουσα αντανάκλα και μια ειδική στιγμή ή πτυχή ή διάσταση της τραγικής εξελικτικής πορείας του 20ού αιώνα, και, συγχρόνως, μια ειδική επίπτωση των επεκτατικών παρεμβάσεων των διαφόρων ιδεολογικών-πολιτικών σχηματισμών που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκειά του.¹¹

Ο κεντρικός ήρωας, λοιπόν, ως ο συνειδητός φορέας των ιστορικών δοκιμασιών, πορεύεται προς το Σαράγεβο, διότι διακατέχεται και από απόγνωση και από πίστη. Πρόκειται για δύο συναισθήματα που, κατά μια αρχική προσέγγισή τους, φαίνονται αντιφατικά μεταξύ τους. Όμως, σ' ένα δεύτερο επίπεδο ερμηνείας, παρουσιάζονται να συγκροτούν μια κοινή υπαρξιακή πορεία, αφού η πίστη λειτουργεί όχι τόσο συμπληρωματικά όσο (και κυρίως) λυτρωτικά για την απόγνωση. Το καθ' οδόν ιστορικό υποκείμενο νιώθει απόγνωση, διότι έχει συνειδητοποιήσει ότι τα όρια είναι υπαρκτά και βραχυπροθέσμως αμετακίνητα, κι ότι μέσα στην πραγματικότητα του πολέμου (δηλαδή στην αυτοκατάφαση της καταστρεπτικότητας) διευρύνονται και οδηγούνται σε ακραίες διαστάσεις. Διαπνέεται, όμως, και από πίστη (τόσο ως φαντασία όσο και ως εμπιστοσύνη), διότι όχι μόνον οραματίζεται ως ιδεατό στόχο την κατάργησή τους, αλλά και έχει την ισχυρή υποψία ότι στο Σαράγεβο θ' ανακαλύψει τις δυνατότητες ή τα μέσα για κάτι τέτοιο. Βρισκόμαστε ενώπιον ενός αιτήματος ζωής, το οποίο, ωστόσο, χρειάζεται τις εμπράγματες εξειδικεύσεις του και τους απτούς τρόπους – μέσα, διά των οποίων θα διοχετευτεί ως αξία και ως καθήκον στην ατομική και στη συλλογική συνείδηση. Πρέπει δηλαδή η πίστη να μετεξελιχθεί σε βεβαιότητα, κάτι που θ' αποκλείει οποιαδήποτε υποψία ιδεολογικής ή ιδεοληπτικής ή φαντασιακής (ανα)δόμησης της πραγματικότητας και την απλή εγκεφαλική προσέγγιση του προβλήματος. Το ενσυναισθητικό –και, ενδεχομένως, ρομαντικό ή ουτοπικό– στοιχείο, αναμφιβόλως υπάρχει, αλλά δεν μεταπίπτει σε άγονους ψυχολογισμούς και σε εξωπραγματικές συναισθηματικές αναγωγές. Και για να πραγματωθεί μια τέτοια λεπτή διάκριση, απαιτείται φυσικά να εντοπιστούν οι ακριβώς αντίθετοι όροι προς αυτούς που προκάλεσαν την απόγνωση ή προς αυτούς που κατήργησαν την ελπίδα.¹²

Απ' αυτό το σημείο και ύστερα, καθίσταται προδηλότερη και διαρκώς εντεινόμενη η διαλεκτική αντίθεση ανάμεσα στο «εδώ» και στο «αλλού», στο «έσω» και στο «έξω», η οποία, ωστόσο, εξ αρχής είχε ανακύψει προοικονομικά κατά τον εντοπισμό των ορίων. Είναι μια διαλεκτική που αναφέρεται στην ποιοτική διαφορά που υπάρχει μεταξύ δύο ιδιαίτερων υπαρξιακών και πολιτιστικών καταστάσεων, μεταξύ δύο επιλογών, προοπτικών, αξιολογήσεων και ερμηνειών. Και, στην εν λόγω περίπτωση, τις ανωτέρω κατηγορίες δεν πρέπει να τις αντιμετωπίσουμε τόσο (χωρίς κάτι τέτοιο ν' αποκλείεται, διότι και οι εξωτερικοί όροι είναι αναγκαίοι) υπό το πρίσμα του χρόνου και του χώρου όσο και, κυρίως, ποιοτικά· και τούτο, διότι δεν είναι τόσο καταστάσεις που επιβάλλονται αναγκαστικά και ντετερμινιστικά από τις γεωγραφικές ή τις κλιματολογικές συνθήκες, αλλά αντανάκλουν προπάντων εσώτερα –ατομικά και συλλογικά– βιώματα, τα οποία έχουν οδηγήσει στη διαμόρφωση των συγκεκριμένων συνθηκών. Γι' αυτό ακριβώς η αναφερθείσα διαλεκτική ορίζει μια καταλυτική πρόταση αλλαγής των αξιών, των αρχών και των αναγκών· δηλαδή του συνόλου των βιοθεωρητικών και πρακτικών παραγόντων.

Συγκεκριμένα, ως αλλαγή αξιών εννοείται η μεταποίηση των ερμηνευτικών κριτηρίων και αξιολογήσεων στον τομέα της ιεράρχησης των όρων εκείνων που καλούνται να διαμορφώσουν τις εκάστοτε νέες καταστάσεις: δηλαδή το νέο πλαίσιο εντός του οποίου θα διαρθρωθούν οι μετέπειτα πολιτιστικές δραστηριότητες. Αυτό σημαίνει την πρόταξη ενός πολιτιστικού μετασχηματισμού, μιας επαναστατικής μετεξέλιξης στον τομέα των πολιτικών και των αισθητικών μορφωμάτων. Ως εκ τούτου, το ερώτημα σχετικά με το τι πρέπει να προταχθεί και τι να ακολουθήσει, δεν είναι τεχνικό, ούτε διαδικαστικό, αλλά ουσιαστικό. Δεν πρόκειται τόσο για διάταξη ή για παράθεση, αλλά για το τι θα οριστεί ως κεφαλαιώδες, τι ως δευτερεύον και τι ως εξοβελιστέο: τι δηλαδή είναι απαραίτητο να τοποθετηθεί στο κέντρο των ενδιαφερόντων και τι σε περιφερειακό επίπεδο, καθώς και τι να κριθεί –σύμφωνα με την αντικειμενική βεβαιότητα της ποιοτικής αρνητικότητάς του– ως απορριπτέο.¹³

Από την άλλη πλευρά, ως αλλαγή αρχών εννοείται η ασυμφιλίωτη ρήξη με όσα έχουν καθιερωθεί ή θεσμικά νομιμοποιηθεί ως προσδιοριστικά και ελεγκτικά της πολιτικής και κοινωνικής δράσης. Νέες αρχές δεν είναι ένα σύστημα νέων δεσμεύσεων, αλλά οι άλλες νοηματοδοτήσεις, μια νέα αίσθηση του ανθρωπολογικού ζητήματος, μια κατάφαση στα πνευματικά απέναντι στα οικονομικά κριτήρια, μια πρόταξη του ποιοτικού απέναντι στο ποσοτικό.¹⁴

Όμως, εκείνος ο παράγων που εμφανίζεται ως κεφαλαιώδης, είναι η αλλαγή των αναγκών. Εδώ γίνεται αναφορά στη μεταποίηση των ορμικών διαθέσεων, στο πώς ένα αίτημα δεν ορίζεται μόνον ως κανόνας και ως καθήκον, αλλά και, κυρίως, κατά το πώς καθίσταται φυσικό γεγονός και συνειδησιακό αίτημα μη προσδιοριζόμενο από ορθολογικές διακρίσεις. Έτσι, το ζήτημα που εξετάζουμε, μετακινείται από το χώρο των κανονιστικών προδιαγραφών σε αυτόν των πηγαίων και αυθόρμητων εκφράσεων της ύπαρξης και της ζωής. Κι αυτή ακριβώς η κατάσταση θ' αποτελέσει και το τέλος της αλλοτρίωσης. Οι αξίες, λοιπόν, και οι αρχές δεν θα είναι παρά το αναπόφευκτο και αναγκαίο θεωρητικό και ηθικό μέσον, προκειμένου η ατομική και η συλλογική ζωή να οδηγηθούν σε ό,τι αντανακλά τη φυσιολογική διάστασή τους.¹⁵

Σύμφωνα με τα όσα εξετάσαμε, θα μπορούσαμε, με τον κίνδυνο πάντοτε του ενδεχομένου, να διατυπώσουμε τις ακόλουθες καταληκτικές σκέψεις. Τα κείμενα του Θόδωρου Αγγελόπουλου:

A. αποτελούν ένα ερμηνευτικό κλειδί για την κατανόηση της πορείας του 20ού αιώνα, όχι με την έννοια μιας κοινωνιολογικής επιστημονικής μεθόδου, αλλά με αυτήν μιας διαισθητικής ανάλυσης που εισχωρεί στο, ούτως ειπείν, ψυχολογικό βάθος των γεγονότων και στη δομική σύσταση των καταστάσεων,

B. προσφέρουν στον σύγχρονο άνθρωπο έναν τρόπο θέασης του εαυτού του (αυτογνωσία) και των πραγμάτων (ετερογνωσία), ενώ επίσης μεταφέρουν τη ζωή του σε επίπεδα, απ' τα οποία δεν μπορεί ν' απομακρυνθεί χωρίς να προβεί προηγουμένως στις απαραίτητες επιλογές: πρόκειται για παραγωγές που δεν προσφέρονται για εύπεπτη κατανάλωση, αλλά καλούν τον άνθρωπο σε υπαρξιακές αναμετρήσεις, σε διαλεκτικές αναζητήσεις και σε εκ βαθέων αφηγήσεις.

«Κι όταν ανέβουμε τρέμοντας στο παλιό δωμάτιο, ανάμεσα σ' ένα αγκάλιασμα κι ένα άλλο, ανάμεσα σ' ένα κάλεσμα κι ένα άλλο, θα σου διηγούμαι το “ταξίδι” όλη νύχτα κι όλες τις νύχτες που θα 'ρθουν [...] όλη την ανθρώπινη περιπέτεια, την περιπέτεια που ποτέ δεν τελειώνει...» (*Το βλέμμα του Οδυσσέα*).